

Agata Cudowska*

Twórcze przesilenie biograficzne – pojęcie i uwarunkowania

A Creative Biographical Breakthrough: The Concept and Conditions

Abstract: The article describes the category of a creative biographical breakthrough understood as a process, sequence of experiences, events and situations that lead to a change and transformation in an individual's biography. The state achieved as a result of such a biographical breakthrough initiates or develops subjective creative activities, and enriches the creative development potential, which may or may not be revealed in a specific product. It may be, for example, a higher state of self-awareness, or a change from a conservative life orientation into a creative one. This category has been inscribed in the systemic, cultural and humanistic theories of creativity, in the concepts of the creative attitude and everyday creativity. There has been a search for justifications for constructing the concept of a creative biographical turning point and for its introduction to the pedagogical narratives of creativity. The article also sets out the importance of a multicultural environment. It emphasizes dialogical relations with the Other as being particularly conducive to creative breakthroughs. It highlights the importance of subjective forces, as well as an individual's personality, talents, abilities, intellect and character, to the emergence of a creative turning point.

Keywords: creativity, biography, creative biographical breakthrough, determinants of creativity

Tłumaczenie własne: Agata Cudowska

* Agata Cudowska (ORCID: 0000-0001-5035-2985) – prof. dr hab., pracuje na Wydziale Nauk o Edukacji na Uniwersytecie w Białymstoku; kontakt: a.cudowska@uwb.edu.pl.
Źródła finansowania: Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Nauk o Edukacji.

Wprowadzenie

Twórczość jest zjawiskiem, procesem, fenomenem niezwykle złożonym i niejednoznacznym. Wielość definicji, teorii i koncepcji twórczości wcale nie ułatwia analizy tytułowego zagadnienia. Każda osoba jest twórcą swojego życia, twórczość, niezależnie od tego, czy rozumiana jest jako wybitna, czy codzienna jest nieodłącznie wpisana w biografię. Realizacja własnego projektu biograficznego jest zależna od wielu czynników, przede wszystkim kontekstu środowiskowego. Otoczenie, w którym człowiek żyje i działa określa subiektywne interpretacje i znaczenia nadawane przeszłym i aktualnym doświadczeniom oraz przeżyciom. Celem artykułu jest przedstawienie autorskiej kategorii twórczego przesilenia biograficznego. Obejmuje ono próbę określenia jego istoty, osadzenia w dotychczasowym dorobku psychopedagogiki twórczości, oraz wskazanie warunków sprzyjających jego zaistnieniu. Przyjęto metodę analizy danych zastanych (*desk research*), która polega na kompilacji, analizowaniu oraz przetwarzaniu danych pochodzących z istniejących źródeł, a następnie formułowaniu na ich podstawie wniosków dotyczących badanego problemu. Dokonano metaanalizy pojęć i kategorii stanowiących tytułowy problem badawczy z perspektywy interdyscyplinarnych źródeł.

Biografia „przedstawia doświadczenia i definicje danej osoby, danej grupy lub danej organizacji, tak, jak ta osoba, grupa lub organizacja interpretuje to doświadczenie”¹. Badania biograficzne w obszarze twórczości najczęściej dotyczą twórców wybitnych, a najbardziej znaną ich reprezentacją jest zapewne studium Howarda Gardnera² przedstawiające biografie i dokonania siedmiu wybitnych twórców o różnych typach inteligencji. Badania tego typu realizował też Aleksander Nalaskowski³ i Krzysztof J. Szmidt⁴, który skonstatował po ich

- 1 N. K. Denzin, *The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods*, Chicago 1970, s. 220–221.
- 2 H. Gardner, *Creating Minds: An Anatomy of Creativity Seen Through the Lives of Freud, Einstein, Picasso, Stravinsky, Eliot, Graham, and Gandhi*, New York 1993.
- 3 A. Nalaskowski, *Społeczne uwarunkowania twórczego rozwoju jednostki*, Warszawa 1998.
- 4 K. J. Szmidt, *Problem tworzenia nowej strategii badawczej w pedagogice społecznej na przykładzie studium życia wybitnych mieszkańców Zakopanego i Podhala*, w: *Pedagogika społeczna w Polsce – między stagnacją a zaangażowaniem*, t. 2, red. E. Górnikowska-Zwolak, A. Radziejewicz-Winnicki, Katowice 1999, s. 280–295.

przeprowadzeniu, że umożliwiają one głębsze zrozumienie przebiegu życia ludzkiego, ponieważ badany nadaje im własne, indywidualne znaczenie⁵. W ostatnich latach rozwija się także w Szkole Łódzkiej profesora Krzysztofa J. Szmidta nurt badań nad biografiami twórców realizowanych wśród zawodowych reżyserów przez Monikę Modrzejewską-Świgulską i Bohdana Cyrańskiego⁶, czy artystów plastyków Kamili Lasocińskiej⁷, a także badania nad twórczymi transgresjami pedagogów Aleksandry Chmielińskiej⁸ i przejawami twórczości codziennej w tej grupie zawodowej Moniki Modrzejewskiej-Świgulskiej⁹.

Rozumienie pojęcia twórczości

Obecne rozumienie twórczości rodziło się na drodze ewolucji od średniowiecznego „deus creator” przez „homo creator”, z zawężeniem do nielicznych jednostek genialnych, aż po czasy nam najbliższe przyznające potencjał twórczy każdemu. Współczesna myśl społeczna sytuuje bowiem kreację nie tylko w różnych sferach przedmiotowych, ale także w obrębie struktur osobowościowych człowieka. Podkreśla się jej stopniowalność i możliwość rozwijania, a człowieka określa się jako jednostkę potencjalnie twórczą (pankreacjonizm). Nie ma przy tym zgodności co do jednoznacznych kryteriów określenia tak rozumianej twórczości, a jego ewolucja przebiega od wartości dzieła twórcy do wartości samej twórczości, niezależnie od tego, kto i kiedy tworzy, pod warunkiem wszakże, że czyni to dla „wspólnego dobra”.

Dawniej pojęcie tworzenia było zarezerwowane tylko dla bogów, zaś człowieka uznawano jedynie za naśladowcę ich dzieł. Przez wiele wieków obowiązywała koncepcja Platona, który odrzucał myśl sofistów jakoby natura

5 K. J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*, Sopot 2013.

6 B. Cyrański, *Interpretacja biografii zawodowej jako przykład zastosowania interpretacji hermeneutycznej*, w: *Biograficzne badania nad twórczością*, red. M. Modrzejewska-Świgulska, Łódź 2016, s. 121–137.

7 K. Lasocińska, *Badania biograficzne wśród artystów plastyków – refleksja badacza*, w: *Biograficzne badania nad twórczością*, s. 89–104.

8 A. Chmielińska, *Dynamika transgresji twórczych. Studia przypadków pedagogów*, Łódź 2017.

9 M. Modrzejewska-Świgulska, *Twórczość codzienna w narracjach pedagogów*, Łódź 2014.

ulegała człowiekowi, a język, kultura i społeczeństwo były pochodzenia ludzkiego i wskazywał na pewien rodzaj „metanatury” nie- podlegającej bezpośrednio człowiekowi. W starożytności dominowało pojęcie natury jako jednolitego kosmosu, wzoru piękna możliwego jedynie do naśladowania, a nie przekształcania¹⁰. Chrześcijaństwo wprowadziło termin „creatio ex nihilo”, chociaż nie miał on odniesienia do człowieka, gdyż był przypisywany Bogu. W średniowieczu, obok religijnego rozumienia utrzymywał się też starożytny pogląd, że sztuka nie jest dziedziną twórczości. Rozumienie twórczości zaczęło zmieniać się w epoce odrodzenia, chociaż nie używano tego pojęcia. W filozofii stosowano termin „excogitatio”, zaś o artystach mówiono, że wymyślają swe dzieła, kształtują nowy świat i nowe racje „il nuovo mundo, nuovi paradisi”¹¹. Dopiero siedemnastowieczny poeta i teoretyk poezji Kazimierz Maciej Sarbiewski pierwszy zastosował to pojęcie w odniesieniu do człowieka¹². W XVIII w. za twórcę uznawano człowieka uprawiającego jakąś dziedzinę sztuki, a jednocześnie wzrósł jej społeczny prestiż i częściej pojawiał się termin „tworzenia” w teorii sztuki, gdzie łączono go z pojęciem wyobraźni. Pojęcie twórczości uległo zmianie w XIX w. i zaczęło być określane przez atrybut nowości wytworu, zresztą bardzo różnie rozumianej. W teorii sztuki pojawiła się „twórczość” na określenie pracy artysty. Powstały nowe słowa, takie jak przymiotnik „twórczy” i rzeczownik „twórczość”¹³. W XX w. pojęcie twórczości rozszerza się także na tych, którzy czynią rzeczy nowe w polityce, gospodarce, edukacji czy po prostu we własnym życiu (autokreacja). Warunek nowości wytworu przestał być bezwzględnie obowiązujący i coraz częściej jedynym kryterium twórczości jest wyrażanie subiektywnej wolności człowieka, poza jakimkolwiek przymusem co do formy, treści czy materii przekazu. Rozwój nauki i techniki w istotny sposób wpłynął na postrzeganie twórczości jako pewnej innowacyjnej działalności człowieka we wszystkich wymiarach jego egzystencji. Wiek XXI przyniósł jeszcze większe zainteresowanie rozwijaniem twórczego potencjału jednostki, gdyż konkurencja i komercja-

10 W. Andrukowicz, *Wokół fenomenu i istoty twórczości*, Toruń 1999.

11 W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć: sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycie estetyczne*, Warszawa 1982.

12 Tenże, *Historia estetyki*, t. 3, Warszawa 2009.

13 Tenże, *Dzieje sześciu pojęć*.

lizacja większości sfer życia czynią z twórczego podejście do zasobów i ich wykorzystania jeden z najistotniejszych warunków osiągnięcia sukcesu.

Twórczość jest pojęciem nauki, posługują się nią różne dyscypliny wiedzy i to już czyni ją niejednoznaczną. Jednocześnie słowo twórczość funkcjonuje w języku potocznym, co jeszcze bardziej komplikuje jej definiowanie. W psychologii i naukach społecznych twórczość bywa nierzadko traktowana jako potrzeba i obok potrzeby wiedzy (informacji) oraz piękna jest zaliczana do potrzeb samourzeczywistnienia¹⁴. Twórczość bywa też uznawana za postawę i analizowana w odniesieniu do jej trzech komponentów: intelektualnego, emocjonalnego i działaniowego¹⁵, utożsamiana jest z działaniem, zachowaniem, określoną postawą wobec życia¹⁶. Niejednokrotnie przyjmuje się ją za motyw ludzkiego działania lub aspirację w znaczeniu dążenia do dokonania czegoś twórczego. Zdolność do twórczego funkcjonowania w życiu została uznana m. in. przez Jana Szczepańskiego za jeden z istotnych determinantów „stanu oświecenia społeczeństwa”, obok umiejętności stawiania sobie przez jednostkę realnych celów życiowych i osiągania ich¹⁷. Twórczość jest więc we współczesnej myśli społecznej lokowana w wielu wymiarach, dziedzinach i zakresach funkcjonowania jednostki. Pojęcie twórczości posiada bogatą bibliografię oferującą wiele różnych możliwości jego definiowania, żadne jednak nie konstruuje jego znaczeń w sposób ostateczny. Twórczość bywa określana jako zdolność znajdowania nowych związków i połączeń lub zespół spostrzeżeń zorganizowanych w nowy sposób, powstawanie nowych stosunków, pojawienie się nowych wytworów, predyspozycja do rozpoznawania i dokonywania innowacji, a także jako aktywność umysłu prowadząca do nowych odkryć, czy też wyobrażanie sobie nowych konstelacji znaczeń lub nowa organizacja doświadczenia. Fenomen twórczości najczęściej opisywany jest w kategoriach procesu, którego istota polega głównie na „reorganizacji poprzedniego doświadczenia i stwarzaniu

14 A. H. Maslow, *Creativity in Self-actualizing People*, in: *Creativity and Its Cultivation*, red. H. H. Anderson, New York 1959, s. 83–95; tenże, *W stronę psychologii istnienia*, tłum. I. Wyrzykowska, Warszawa 1986; tenże, *Motywacja i osobowość*, tłum. P. Sawicka, Warszawa 1990.

15 S. Mika, *Psychologia społeczna*, Warszawa 1984.

16 E. Fromm, *Creative Attitude*, in: *Creativity and Its Cultivation*, s. 44–54.

17 J. Szczepański, *Społeczne uwarunkowania rozwoju oświaty*, Warszawa 1989.

w oparciu o jego elementy nowych kombinacji, nowych zestawień¹⁸. Wielu badaczy podkreśla antynomiczną naturę twórczości¹⁹, na jej aspekt atrybutywny, procesualny, personologiczny i warunki zewnętrzne, czyli stymulatory oraz inhibitory, podkreśla się również jej biegunowy charakter w wymiarze elitarna – egalitarna, opisuje się różne jej poziomy²⁰.

Pojęcie twórczego przesilenia biograficznego

Aktywność twórcza może przejawiać w różnych formach, a jedną z nich jest dokonywanie przez jednostkę interpretacji oraz reinterpretacji wydarzeń życiowych, które prowadzą do odkrywania nowych sensów i znaczeń doświadczeń oraz przeżyć z nimi związanych. To z kolei umożliwia spojrzenie na własną historię życiową z nowej perspektywy i dostrzeżenie aspektów wcześniej nieobecnych. W tym procesie dochodzi też do wzbogacenia treści wewnętrznego dialogu o nieuświadomiane dotychczas konteksty osobistych przeżyć. Daje to zatem impuls do dynamicznego, zmiennego w czasie, kształtowania tożsamości i własnego obrazu Ja, a także projektowania wizji swojej przyszłości, określenia zadań do realizacji.

Twórcze przesilenie biograficzne można wiązać z doświadczeniem krystalizującym Josepha Waltersa i Howarda Gardnera²¹, epifanią Normana Denzina²², jako kluczowym wydarzeniem punktem zwrotnym w życiu osoby badanej, epizodem w biografii lub historii życia danej osoby, który ma charakter punktu zwrotnego²³. Jest to kategoria empiryczna stosowana w analizach biografii twórców wybitnych, profesjonalnych. Pojęcie doświadczenia krystaliz-

18 Z. Pietrasiński, *Psychologia sprawnego działania*, Warszawa 1961, s. 105.

19 M. Csikszentmihalyi, *Creativity. Flow and the Psychology of Discovery and Invention*, New York 1996; W. Stróżewski, *Dialektyka twórczości*, Kraków 1983.

20 K. J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*.

21 J. Walters, H. Gardner, *The Crystallizing Experience: Discovering an Intellectual Gift*, Cambridge 1984, s. 51, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED254544.pdf>, dostęp: 19.11.2022.

22 N. K. Denzin, *Interpretative Biography*, Newbury Park 1989.

23 G. Gibbs, *Analizowanie danych jakościowych*, tłum. M. Brzozowska-Brywczyńska, Warszawa 2011.

zującego analizuje Krzysztof J. Szmidt²⁴ jako pole badawcze w twórczej biografii, Monika Modrzejewska-Świgulska²⁵ zaś stosuje tę kategorię w swoich badaniach biograficznych zrealizowanych wśród członków Polskiego Stowarzyszenia Kreatywności, a także w badaniach narracyjnych nad twórczością codzienną pedagogów²⁶. Jest to wydarzenie ukierunkowujące uwagę, zainteresowania i motywację jednostki do doskonalenia się w danym temacie, koncentrowanie się na wybranej idei, dziedzinie, zajęciu²⁷. Postrzegam je jako swoisty impuls inicjujący proces przesilenia biograficznego, który prowadzi do nowego, oryginalnego przekształcenia stanu świadomości, dotychczasowego interpretowania świata. Jego efektem może być twórczy wytwór, pomysł, idea bądź jakieś konkretne dzieło.

Twórcze przesilenie biograficzne jest natomiast pojęciem szerszym, rozumiem je jako pewien proces, ciąg doświadczeń, zdarzeń, sytuacji, przeżyć, które prowadzą do przełomu, zmiany, przekształcenia w indywidualnej biografii, w codziennym życiu osoby twórczej. Proces ten może zawierać w sobie co najmniej jedno lub więcej doświadczeń krystalizujących, prowadzi on do istotnej zmiany w postrzeganiu świata i swojego w nim miejsca, ma charakter rozwojowy. Przesilenie nie jest jednorazowym aktem, doświadczeniem czy zdarzeniem, lecz złożonym i wieloaspektowym, wielowątkowym procesem, który prowadzi do osiągnięcia nowego pozytywnego stanu ducha, umysłu, świadomości, jakiegoś konkretnego dzieła, wytworu lub zmiany sytuacji życiowej na lepsze. Twórcze przesilenie biograficzne wymaga więc dłuższego czasu, ponieważ jego dynamika w życiu jednostki nie jest linearna, wydarzenia, które prowadzą do przesilenia nie muszą następować bezpośrednio po sobie, mogą być przedzielone doświadczeniami zwyczajnymi, które nie prowadzą do przesilenia. Osiągnięty w wyniku takiego przesilenia biograficznego stan inicjuje lub rozwija podmiotowe działania twórcze, wzbogaca kreatywny potencjał rozwojowy,

24 K. J. Szmidt, *Epifania i doświadczenie krystalizujące w biografii twórczej – próba zarysowania pola badawczego*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej”, 4 (2012) s. 73–86.

25 M. Modrzejewska-Świgulska, *Teorie twórczości codziennej*, w: K. J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*, s. 261–275.

26 M. Modrzejewska-Świgulska, *Twórczość codzienna w narracjach pedagogów*.

27 H. Gardner, *Creating Minds*.

który może, ale nie musi ujawniać się w konkretnym wytworze, może być np. wyższym stanem samoświadomości czy zmianą zachowawczej orientacji życiowej na orientację twórczą²⁸.

Twórcze przesilenie biograficzne może być udziałem wybitnego twórcy uprawiającego jakąś dziedzinę sztuki. Sytuacja estetyczna może być istotnym czynnikiem inicjującym przesilenie biograficzne bowiem „jest sytuacją, w której odbiorca wchodzi w kontakt z dziełem sztuki, ujętym jako twór artysty, i to twór obdarzony szczególnego typu wartościami. Z uwagi na te wartości dzieło budzi w odbiorcy zainteresowanie, wywołuje w nim specyficzny typ doznań, konstytuując określonego człowieka jako odbiorcę sztuki”²⁹. W świetle koncepcji Marii Gołaszewskiej sztuka stanowi jeden ze sposobów umysłowego oświetlenia faktów, co w efekcie daje pewną amorficzną intuicję poznawczą. Dzieła sztuki są zatem wyrazem raczej niepokoju poznawczego, zwrócenia uwagi na możliwości poznawcze niż definitywnych rozstrzygnięć³⁰. Twórcze przesilenie biograficzne może być udziałem wybitnego naukowca, ale także każdej osoby kreatywnej realizującej się w twórczości codziennej, osobistej (Marc A. Runco), przez małe „t” (Anna Craft). Jego efektem może być nowy pomysł, którego realizacja przyniesie korzystne zmiany dla jednostki, a być może także w jej otoczeniu. Przypuszczam, że procesowi temu sprzyja zetknięcie się z odmienną kulturą, nie krótkotrwałe czy incydentalne, ale dłuższe, trwające nawet wiele lat. Zamieszkiwanie przez pewien czas w innym kraju, w odmiennym kontekście społeczno-kulturowym, otwarcie na odmienną, podejmowanie prób jej poznania, oswajania, zrozumienia, świadome przeżywanie swojej obecności w niej może być istotnym elementem procesu twórczego przesilenia biograficznego. Oczywiście, dla różnych ludzi co innego konstytuuje ten proces, dla jednego może to być doświadczenie dialogicznych relacji z Innym, a dla drugiego autorefleksja i dialog wewnętrzny toczony w samotności, pełne aksjologicznego nasycenia zanurzenie się w świecie idei. Zagadnienie to będzie analizowane szerzej w dalszej części narracji.

28 A. Cudowska, *Twórcze orientacje życiowe. Zdrowie i dobrostan*, Białystok 2017.

29 M. Gołaszewska, *Świadomość piękna. Problem genezy, funkcji, struktury i wartości w estetyce*, Warszawa 1970, s. 34–35.

30 Taż, *Zarys estetyki. Problematyka, metody, teorie*, Kraków 1973.

Próba teoretycznego zakorzenia

Kategoria twórczego przesilenia biograficznego wpisuje się w ujęcie twórczości prezentowane w teoriach twórczych postaw zaproponowanych przez polskich badaczy w latach trzydziestych XX w. Postawa twórcza jako zdolność tworzenia i „dynamiczna kierunkowość wewnętrzna” została po raz pierwszy opisana przez Kazimierza Kornilowicza w 1926 r.³¹. Obie, wskazane wyżej, cechy twórczej osobowości prowadzą do konkretnych czynów sytuujących się bądź w twórczości amatorskiej, bądź w twórczości wybitnej. Zdolność tworzenia jako szczególna dyspozycja psychiczna nie zależy wyłącznie od wyjątkowych uzdolnień wrodzonych, ale może być też nabywana i rozwijana w ciągu życia. Podkreślał przy tym silny związek między zdolnością tworzenia a przekonaniem o celowości i wartości pracy twórczej. Wskazywał na to, że nawet jednostka o niewielkich uzdolnieniach twórczych może osiągnąć wybitne rezultaty, jeżeli wytworzy się struktura wewnętrzna ukierunkowująca procesy uczuciowe, dążenia i myśli. Taka dynamiczna kierunkowość wewnętrzna wpływa dodatnio na zdolność tworzenia, ponieważ procesy poznawcze i emocjonalne układają się w ciągi „[...] mające mniej lub bardziej zdecydowany kierunek, powiązane ze sobą w dynamiczną strukturę”³². Postawa twórcza wyraża się w pomnażaniu lub przekształcaniu elementów kultury, a wytwór tej działalności nie musi mieć wartości obiektywnych, jej istotą jest bowiem wzbogacenie duchowe samego twórcy. Każdy człowiek posiada potencjał twórczy, dlatego postawę twórczą można rozwijać w ciągu całego życia, a pomocą w tym procesie powinni służyć pracownicy kultury. Miejscem takiej pracy powinny zaś być ogniska oświatowo-kulturalne, w których organizowane byłyby różne warsztaty twórczości dla dzieci, młodzieży i ludzi dorosłych³³.

Podobnie postrzegała twórczość Helena Radlińska, podkreślając, że wszyscy są do niej zdolni i jest ona „[...] w pedagogice społecznej rozumiana jako przejmowanie wybranych dóbr, nadawanie im życia przez odtwarzanie ich w sobie, pomnażanie ich dzięki spożytkowaniu jako podstawy własnych dążeń

31 K. Kornilowicz, *Pomoc społeczno-kulturalna dla młodzieży pracującej i dorosłych: wybór pism*, wstęp, wybór i oprac. O. Czerniawska, Wrocław 1976.

32 Tamże, s. 137.

33 Tamże.

i czynów”³⁴. Wskazywała jednocześnie, że nie każdy może stać się twórcą nowych, cenionych powszechnie dzieł, jednak każdy jest współtwórcą własnego życia i ma wpływ na życie innych, a także na nowe pokolenia. Podkreślała również potrzebę wyzwalaania uspiionych zdolności twórczych, szczególnie w czasie wolnym i nazywa tę formę twórczości „dyletancką”³⁵. Helena Radlińska wyróżniła w swoich analizach dwa rodzaje twórczych działań usytuowane na dwóch biegunach, na jednym jest twórczość nowa, wyzwalająca uspiione siły, „nadająca inną treść istniejącym formom”, a na drugim twórczość większości ludzi „odlewających w formy życia ideały, głoszone na szczytach i nieśmiało [...] wyrażających nowe pragnienia i potrzeby, które w głośnym dziele skryształizuje później ktoś inny”³⁶. Wiele inspiracji dla rozumienia twórczego przesilenia biograficznego można odnaleźć w bogatym dorobku Stefana Szumana, który odrzucał koncepcje jednostronnie uformowanego człowieka i przeciwstawiał jej koncepcję człowieka wszechstronnie rozwiniętego i ukształtowanego, zdolnego nie tylko do intelektualnego poznawania rzeczywistości i praktycznego oddziaływania na nią, ale również otwartego na bezpośrednie, konkretne poznawanie i przeżywanie świata, na dostrzeżenie jego estetycznych wartości³⁷.

Nie mniej istotne dla analiz w obszarze twórczego przesilenia biograficznego są teorie humanistyczne, których czołowi przedstawiciele Erich Fromm, Carl R. Rogers, Abraham H. Maslow, Rollo Mayo, Frederick S. Perls czy Joseph Zinker ujmowali twórczość w kategoriach aksjologicznych jako wartość nadającą sens ludzkiemu życiu i wskazywali na znaczenie procesu twórczego w samo-realizacji jednostki. Niezwykle symptomatyczne dla tego podejścia jest, wielokrotnie cytowane, stwierdzenie Abrahama H. Masłowa „[...] pierwszorzędna zupa wymaga więcej artyzmu niż drugorzędny obraz (...), gotowanie, macierzyństwo i prowadzenie domu może być twórcze, zaś pisanie wierszy nie musi być takie, może być nietwórcze”³⁸. W podobnym duchu wypowiadał się rów-

34 H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Wrocław 1961, s. 366.

35 *Taź, Oświata dorosłych: zagadnienia, dzieje, formy, pracownicy, organizacja*, Warszawa 1947, s. 41.

36 *Taź, Oświata i kultura wsi polskiej. Wybór pism*. Warszawa 1979, s. 192.

37 S. Szuman, *O sztuce i wychowaniu estetycznym*, Warszawa 1990.

38 A. H. Masłowa, *W stronę psychologii istnienia*, tłum. I. Wyrzykowska, Warszawa 1986, s. 136.

niez Erich Fromm: „Obraz lub naukowy traktat mogą być całkowicie nietwórcze, tj. jałowe, z drugiej zaś strony procesy myślowe i emocjonalne zachodzące wewnątrz głęboko świadomej jednostki, która «widzi» drzewo zamiast zwyczajnie na nie patrzeć lub czyta wiersz, doświadczając poruszeń uczucia, jakie poeta wyraził słowami, mogą być twórcze, chociaż nic w nich nie «wytwarza». Aktywność twórcza oznacza stan aktywności wewnętrznej, bez konieczności powiązania z tworzeniem dzieła sztuki, naukowej koncepcji czy czegoś «użytecznego». Twórczość jest orientacją charakterologiczną, do której zdolne są wszystkie istoty ludzkie, przynajmniej w takim stopniu, w jakim nie są emocjonalnie kalekie. Osoby twórcze ożywiają niejako wszystko, czego dotkną – i inne osoby, i rzeczy, i duchowość własną”³⁹.

Twórczość tego typu, urzeczywistniająca się w codziennym życiu, w którym ludzie podejmują konkretne działania, realizując wymogi ideału, jest warunkiem rozwoju twórczości jednostek wybitnych w nauce, sztuce i technice. We współczesnych ujęciach postawy twórczej podkreśla się nie tyle związek między trzema komponentami tradycyjnego ujęcia postawy twórczej, czyli poznawczym, afektywnym i behawioralnym⁴⁰, ile znaczenie reakcji poznawczej i emocjonalnej wobec danego obiektu⁴¹. Postawę definiuje się jako względnie stałą skłonność do pozytywnego lub negatywnego ustosunkowania się człowieka do jakiegoś przedmiotu, zdarzenia, idei czy innej osoby. W literaturze pedagogicznej istnieje wiele różnych ujęć postawy twórczej, ale nie funkcjonuje jedna, przyjęta przez wszystkich badaczy definicja tej kategorii. Pojawiają się w jej określeniach otwartość na świat i ludzi, mobilność związana z ruchem myśli, uczuć i wyobraźni, z potrzebą „działania przeobrażającego”⁴², zdolność do podejmowania ryzyka „rozkładania i ponownego składania obrazu świata”⁴³,

39 E. Fromm, *Mieć czy być*, tłum. J. Karłowski, Poznań 1999, s. 152.

40 T. Mądrycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1977; S. Mika, *Psychologia społeczna*.

41 B. Wojciszke, *Postawy i ich zmiana*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, red. J. Strelau, Gdańsk 2000, s. 79–105.

42 I. Wojnar, *Estetyka i wychowanie*, Warszawa 1964; też, *Teoria wychowania estetycznego*, Warszawa 1976; też, *Sztuka jako podręcznik życia*, Warszawa 1984.

43 M. Malicka, *Twórczość czyli droga w nieznanie*, Warszawa 1989.

doskonalenie dotychczasowego stanu rzeczy i „aktywność poszukiwawcza”⁴⁴. Postawa twórcza jest dość precyzyjnie definiowana przez Stanisława Popka jako właściwość poznawcza i charakterologiczna osoby, wykazująca „tendencję, nastawienie lub gotowość do przekształcania świata rzeczy, zjawisk, a także własnej osobowości”⁴⁵. Podkreśla się tutaj aktywny stosunek człowieka do świata wyrażający się w potrzebie poznawania, przeżywania i świadomego przekształcania zastanej rzeczywistości, a także samego siebie.

Kategorię twórczego przesilenia biograficznego można sytuować w systemowych i kulturowych teoriach twórczości, w których twórczość jest rozpatrywana jako zjawisko całościowe powiązane z różnymi dziedzinami ludzkiej aktywności w różnych kontekstach⁴⁶. Aktywność twórczą człowieka wyjaśnia się w nich przez interdyscyplinarne podejście badawcze, łączące psychologiczne badania nad jednostkami twórczymi, socjologiczne eksploracje twórczych zespołów, antropologiczne studia nad postrzeganiem twórczości i wartością wytworów w różnych kulturach oraz pedagogiczne badania nad edukacyjnymi i rodzinnymi uwarunkowaniami rozwoju twórczości⁴⁷. Wyróżnia się w nich wiele autorskich ujęć teoretycznych, m. in. Teresy M. Amabile, Mihaly’a Csikszentmihaly’ego, Roberta J. Sternberga i Todda I. Lubarta, Klause K. Urbana, Richarda Floridy, Michała Stasiakiewicza czy Romana Schulza.

Kategoria twórczego przesilenia biograficznego jest również zakorzeniona w teoriach twórczości codziennej, które wiążą ją ze zdrowiem psychicznym⁴⁸, z potencjałem jednostki, zdolnością do oryginalnych interpretacji doświadczeń⁴⁹ oraz z wprowadzaniem innowacji we własnym życiu⁵⁰. Twór-

44 W. Dobrołowicz, *Psychodydaktyka kreatywności*, Warszawa 1995.

45 S. Popek, *Zdolności i uzdolnienia twórcze – podstawy teoretyczne*, w: *Aktywność twórcza dzieci i młodzieży*, red. tenże, Warszawa 1988, s. 27.

46 A. Craft, *Creativity and Education Futures. Learning in a Digital Age*, Sterling 2011.

47 K. J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*, Sopot 2013.

48 R. Richards, *Everyday Creativity: Our Hidden Potential*, w: *Everyday Creativity and New Views of Human Nature. Psychological, Social, and Spiritual Perspectives*, red. R. Richards, Washington 2007, s. 25–53.

49 M. A. Runco, *Creativity Giftedness*, in: *Conceptions of Giftedness*, red. R. J. Sternberg, J. Davidson, Cambridge 2005, s. 295–311.

50 A. Craft, „Little C” Creativity, in: *Creativity in Education*, red. A. Craft. B. Jeffrey. M. Leibling, London–New York 2001, s. 45–61.

czość codzienna jest traktowana jako aktywność człowieka przejawiająca się w nowych oraz wartościowych dla niego zachowaniach i (lub) wytworach, które jednak mogą być także postrzegane obiektywnie jako takie. Kojarzona jest zatem z samorealizacją i autokreacją, jest postrzegana także jako przejaw ewolucji i zdolności adaptacyjnych człowieka oraz przekraczania ograniczeń poprzez przekształcanie zastanych warunków w celu osiągnięcia wyższego poziomu rozwoju⁵¹. W literaturze spotykamy wiele różnych określeń dotyczących tej sfery ludzkiej aktywności, twórczość pierwotna, przyziemna, wyjątkowa, ale także subiektywna, osobista, demokratyczna. Egalitarny charakter twórczości, w odróżnieniu od jej wymiaru elitarnego, nadaje znaczenie podmiotowym aktom kreacji. W pojęciu twórczości codziennej mieści się zarówno kreatywna osoba, zarówno proces twórczy, jak i jego wynik, którym może być konkretny wytwór lub aktywność w codziennym życiu, w pracy zawodowej, w czasie wolnym, w realizacji domowych obowiązków.

W Skali Twórczości Życiowej (*Lifetime Creativity Scales*) badacze dokonali operacjonalizacji twórczości codziennej przez wskazanie maksymalnego poziomu twórczości oraz zasięg działań twórczych narratorów opowiadających o swoim codziennym życiu zawodowym, rodzinnym i zainteresowaniach⁵². Twórczość codzienna, osobista jest również ujmowana jako zdolność do wytwarzania oryginalnych interpretacji doświadczeń życiowych. Indywidualnych różnic w twórczości upatruje się w zdolnościach ludzi do oceny oraz w intencjonalności, czyli w świadomym i wewnętrznie umotywowanym podejmowaniu działań innowacyjnych⁵³. Zdolność elastycznego zachowania się wobec dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości eksponowana jest w twórczości codziennej. Pozwala ona dostrzegać, nazywać i rozwiązywać problemy codzienności, tak aby kształtować własną, niepowtarzalną tożsamość. Urzeczywistnia się w planowaniu własnego rozwoju w różnych sferach życia, dokonywaniu rozstrzygnięć

51 M. Modrzejewska-Świgulska, *Teorie twórczości codziennej*.

52 R. Richards, D. K. Kinney, M. Benet, A. P. C. Marzel, *Assessing Everyday Creativity: Characteristic of the Lifetime Creativity Scales and Validation with Large Samples*, „*Journal of Personality and Social Psychology*”, 3 (1988) s. 476–485.

53 M. A. Runco, *Personal Creativity: Definition and Development Issues*, w: *Creativity from Childhood through Adulthood: The Development Issues*, red. M. A. Runco, San Francisco 1996, s. 3–30.

kwestii egzystencjalnych i nabywaniu kompetencji biograficznych, czyli mądrości. Główną rolę odgrywa tu „myślenie możliwościowe, jako eksploracyjny sposób bycia, który wyraża się w dedukcyjnej analizie sytuacji życiowej⁵⁴.

Konteksty biograficznych przesilení

Twórcze przesilenie biograficzne dokonuje się zawsze w jakimś kontekście społeczno-kulturowym, który w pewnym stopniu/zakresie warunkuje nie tylko możliwość jego zaistnienia, wzbudzenia, ale także treść i formę tego zjawiska. Na podstawie badań nad twórczością w różnych okresach historycznych i obszarach kulturowych można przypuszczać, że twórczemu przesileniu biograficznemu sprzyja zróżnicowane środowisko, wielokulturowe, otwarte, dopuszczające wielość narracji rzeczywistości, niewykluczające odmiennych sposobów postrzegania świata, pluralistyczne światopoglądowo. Umożliwia ono dialogiczne relacje z Innym, który jest postrzegany jako godny szacunku i uznania, wiążącymi się ze zrozumieniem i sprawiedliwością, czyli z porządkiem moralnym. Jest to takie środowisko, w którym do głosu dochodzi orientacja na sprawiedliwość i odpowiedzialność, a w dialogu międzykulturowym perspektywa Ja nie przeważa, nie dominuje, jest równoważna z perspektywą Innego⁵⁵. Relacja Ja z Innym jest tu fundowana na źródłowej odpowiedzialności, którą Ja odkrywa jako sferę wolności. Odpowiedzialność za własną wolność, ale także za wolność Innego buduje z nim zasadniczą więź, ponieważ naturalnym stanem między Ja i Innym jest separacja, istnienie odmiennych i oddzielnych świadomości⁵⁶.

Eksponuje się również znaczenie tzw. ducha czasu (*Zeitgeist*), łączącego atmosferę kulturalną, określony rodzaj stosunków społecznych, mentalność ludzi określoną przez sytuacje, instytucje, technologie typowe dla danego miejsca. Wyróżnia się specyficzne cechy „złotych epok kreatywności” (Gordon Torr), takie jak istnienie zamożnej klasy wyższej dobrze wykształconej, rozumiejącej kulturowe dziedzictwo przodków, dynamiczny rozkwit handlu, sztuki,

54 A. Craft, *Creativity Across the Primary Curriculum*, London–New York 2000; A. Craft, „Little C” Creativity.

55 E. Lévinas, *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*, tłum. M. Kowalska, Warszawa 2002.

56 Tenże, *O Bogu, który nawiedza myśl*, przeł. M. Kowalska, Kraków 1994.

filozofii, ale także przejściowy wzrost populacji globalnych imigrantów, czyli różnorodność kultur. Czynnikiem łączącym te cechy jest poczucie przejścia między dwoma sposobami myślenia. Może się ono wyrażać kryzysem politycznym, nowym porządkiem moralnym, przecuciem nieprzewidywalnej zmiany „w najgłębszych fundamentach organizacji społecznej”⁵⁷.

Z kolei analizy przeprowadzone przez Charlesa Murray’a dotyczące warunków sprzyjających rozwojowi wybitnej twórczości od 800 r. p.n.e. do roku 1950, doprowadziły badacza do konstatacji, że w kilkusetletniej historii ludzkości mężczyźni byli bardziej kreatywni niż kobiety, które stanowiły tylko 2% populacji 4002 twórców z 21 dziedzin, Zachód był bardziej twórczy od Wschodu, w wąskim pasie między Danią i Szwecją a południowymi Włochami pracowało 80% najbardziej twórczych Europejczyków, najwięcej wybitnych twórców żyło w Paryżu (12% całej ludzkości), chrześcijaństwo, a zwłaszcza katolicyzm sprzyjało twórczości bardziej niż inne religie. Do potęg twórczych zaliczył Murray Niemcy, Wielką Brytanię i Francję. Polska zajęła w tych analizach skromną pozycję z dwudziestoma czterema wybitnymi twórcami wobec pięciuset pięćdziesięciu w Niemczech, czy stu trzydziestu w Rosji. Mieliśmy w tym czasie dwunastu wybitnych pisarzy i tyle samo uczonych. Jednak już po 1950 r. pierwszą potęgą twórczą świata stały się Stany Zjednoczone, z których pochodzi najwięcej noblistów, 83 z medycyny, 71 z fizyki, 54 z chemii, 46 z ekonomii. Amerykanie dokonali największych odkryć XX w., takich jak antybiotyki, przeszczepy organów, podbój kosmosu, komputery, Internet. Badacz ten wskazuje także szczególne warunki stymulujące twórczość, do których zalicza przekonanie ludzi o celowości podejmowanych działań, wiarę we własne siły i siłę wyższą (Boga), w sens własnego istnienia w określonym miejscu na ziemi, otwartość na nieskończoność pod postacią Boga lub wszechświata. Twórczości sprzyja również kultura indywidualizmu, samodzielność jednostki, wielość teorii, stylów i technik tworzenia, duchowe bogactwo kultury, a także posiadanie wyraźnej wizji ideałów prawdy, piękna i dobra⁵⁸.

Społeczeństwo, które sprzyja twórczym działaniom wyróżnia się dobrobytem, rozumianym jako duża siła nabywcza pieniądza lub nadwyżki dochodów,

57 G. Torr, *Zarządzanie kreatywnymi pracownikami. Naucz się wykorzystywać ich talent*, tłum. A. Kozłowska, Warszawa 2011, s. 213.

58 Ch. Murray, *Human Accomplishment. The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950*, New York 2003.

tworzeniem warunków osobistej wolności, różnorodnością kulturową lub etniczną, istnieniem pogranicza kultur oraz docenianiem wybitnych dzieł i wynalazków⁵⁹. W analizach kreatywnego środowiska, które może mieć także znaczenie w doświadczeniu twórczego przesilenia biograficznego, podkreśla się znaczenie miejsca geograficznego, w którym twórczość stała się samodzielną wartością, traktowaną „jako osobisty oraz społeczny kapitał, równie ważny jak kapitał ekonomiczny”⁶⁰. W takiej społeczności ceni się twórców oraz ich oryginalne wytwory, tworzy się dogodne warunki zatrudnienia, szczyli się ich osiągnięciami, a to sprzyja innowacyjności, zwiększa poczucie własnej wartości twórców. Bardzo ważna jest obecność w środowisku lokalnym instytucji kultury i różnorodność kulturowa, która wpływa na możliwości wyborów stylu życia, orientacji życiowej. Twórcy doceniają także żywe, bezpośrednie interakcje społeczne oraz autentyczne, niepowtarzalne wartości środowiska przyrodniczego, architektury, unikatowe życie kulturalne, idee naukowe i pomysły artystyczne⁶¹.

Jednak mimo wielu prób określenia czynników istotnych dla twórczości, szczególnie dojrzałej i wybitnej, nie ma jednoznacznie potwierdzonego katalogu cech społeczności i kultury sprzyjających dokonaniom twórczym. Aktywność twórcza jest bowiem fenomenem uwikłanym w różne sprzeczności, to, co jednego twórcę stymulowało do najwyższych aktów kreacji (samotność, wielokulturowość, wieloparadygmatyczność), drugiego hamowało. Biografie wybitnych twórców dostarczają często dowodów na zupełnie odmienne postrzeganie warunków środowiska sprzyjających powstawaniu znaczących dzieł, ponieważ tworzy jednostka nie społeczeństwo.

Zakończenie

Dokonań twórczych nie można wyjaśniać jedynie wpływem czynników zewnętrznych na twórcę, bowiem rozwój twórczości w danym miejscu i czasie jest warunkowany nie tylko odpowiednim środowiskiem społeczno-kul-

59 E. Nęcka, *Psychologia twórczości*, Gdańsk 2002.

60 J. Koziński, *Psychologia w wielkim świecie. Szkice o sprawach ludzkich*, Warszawa 2008, s. 18.

61 Tamże.

turowym, ale także obecnością szczególnie uzdolnionych twórczo jednostek⁶². Z badań Deana K. Simontona⁶³, który przeanalizował osiągnięcia ponad dwóch tysięcy myślicieli i filozofów żyjących w ciągu dwudziestu pięciu wieków wynika, że rola środowiska w rozwoju twórczości jest ograniczona, prawdopodobnie im wybitniejszy twórca, tym mniejszy jest wpływ czynników społeczno-kulturowych na jego dzieła. Równie ważna dla twórczych dokonań jak relacje społeczne jest samotność, która umożliwia rozwój odkrywczych idei, odważne eksperymentowanie, żmudną pracę wymagającą skupienia i wysiłku. Twórcy są bowiem stymulowani przez siły podmiotowe, osobowość, posiadane talenty, zdolności, intelekt i charakter. Wielu wybitnych twórców żyło samotnie, nie nawiązując bliskich relacji z ludźmi, m. in. Kartezjusz, Isaac Newton, Blaise Pascal, Baruch Spinoza, Immanuel Kant, Artur Schopenhauer, Fryderyk Nietzsche, Ludwig Wittgenstein⁶⁴. Przypuszczam, że wskazane tu uwarunkowania twórczości wynikające z badań twórczości wybitnej można zastosować również w analizie kategorii twórczego przesilenia biograficznego. Jest ono bowiem, w przyjętym rozumieniu, udziałem wielu ludzi twórczych, tych którzy uprawiają twórczość dojrzałą, profesjonalną w jakiejś dziedzinie i takich, którzy są kreatywni w codziennym życiu, którzy wyróżniają się twórczą orientacją życiową⁶⁵.

Streszczenie: W artykule przedstawiono kategorię twórczego przesilenia biograficznego rozumianego jako proces, ciąg doświadczeń, zdarzeń, sytuacji, przeżyć, które prowadzą do przełomu, zmiany, przekształcenia w indywidualnej biografii, w codziennym życiu jednostki. Osiągnięty w wyniku takiego przesilenia biograficznego stan inicjuje lub rozwija podmiotowe działania twórcze, wzbogaca kreatywny potencjał rozwojowy, który może, ale nie musi ujawniać się w konkretnym wytworze, może być n. wyższym stanem samoświadomości czy zmianą zachowawczej orientacji życiowej na orientację twórczą. Kategorię tę wpisano w systemowe, kulturowe i humanistyczne teorie twórczości, w koncepcje postawy twórczej oraz koncepcje twórczości codziennej. Poszukiwano w nich uzasadnień dla konstruowania pojęcia twórczego przesilenia biograficznego i uprawomocnienia jego

62 K. J. Szmida, *Pedagogika twórczości*.

63 D. K. Simonton, *Historiometric Studies of Creative Genius*, w: *The Creativity Research Hand-Book*, t. 1, red. M. A. Runco, Cresskill 1997, s. 3–28.

64 A. Storr, *Samotność. Powrót do jaźni*, tłum. J. Prokopiuk, P. J. Sieradzan, Warszawa 2010.

65 A. Cudowska, *Kształtowanie twórczych orientacji życiowych w procesie edukacji*, Białystok 2004.

wprowadzenia do pedagogicznych narracji twórczości. Zaprezentowano uwarunkowania twórczego przesilenia biograficznego, wyeksponowano znaczenie środowiska wielokulturowego i dialogicznych relacji z Innym jako szczególnie sprzyjających twórczym przesileniom. Podkreślono znaczenie sił podmiotowych, osobowości, talentów, zdolności, intelektu i charakteru jednostki dla zaistnienia twórczego przesilenia.

Słowa kluczowe: twórczość, biografia, twórcze przesilenie biograficzne, uwarunkowania twórczości.

Bibliografia

- Andrukowicz W., *Wokół fenomenu i istoty twórczości*, Toruń 1999.
- Chmielińska A., *Dynamika transgresji twórczych. Studia przypadków pedagogów*, Łódź 2017.
- Csikszentmihalyi M., *Creativity. Flow and the Psychology of Discovery and Invention*, New York 1996.
- Craft A., *Creativity Across the Primary Curriculum*, London–New York 2000.
- Craft A., "Little C" Creativity, w: *Creativity in Education*, red. A. Craft, B. Jeffrey, M. Leibling, London–New York 2001, s. 45–61.
- Craft A., *Creativity and Education Futures. Learning in a Digital Age*, Sterling 2011.
- Cudowska A., *Kształtowanie twórczych orientacji życiowych w procesie edukacji*, Białystok 2004.
- Cudowska A., *Twórcze orientacje życiowe. Zdrowie i dobrostan*, Białystok 2017.
- Cyrański B., *Interpretacja biografii zawodowej jako przykład zastosowania interpretacji hermeneutycznej*, w: *Biograficzne badania nad twórczością*, red. M. Modrzejewska-Świgulska, Łódź 2016, s. 121–137.
- Denzin N. K., *The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods*, Chicago 1970.
- Denzin N. K., *Interpretative Biography*, Newbury Park 1989.
- Dobrołowicz W., *Psychodydaktyka kreatywności*, Warszawa 1995.
- Fromm E., *Creative Attitude*, w: *Creativity and Its Cultivation*, red. H. H. Anderson, New York 1959, s. 44–54.
- Fromm E., *Mieć czy być*, tłum. J. Karłowski, Poznań 1999.
- Gardner H., *Creating Minds: An Anatomy of Creativity Seen Through the Lives of Freud, Einstein, Picasso, Stravinsky, Eliot, Graham, and Gandhi*, New York 1993.
- Gibbs G., *Analizowanie danych jakościowych*, przeł. M. Brzozowska-Brywczyńska, Warszawa 2011.
- Gołaszewska M., *Świadomość piękna. Problem genezy, funkcji, struktury i wartości w estetyce*, Warszawa 1970.

- Korniłowicz K., *Pomoc społeczno-kulturalna dla młodzieży pracującej i dorosłych: wybór pism, wstęp, wybór i oprac.* O. Czerniawska, Wrocław 1976.
- Kozielecki J., *Psychologia w wielkim świecie. Szkice o sprawach ludzkich*, Warszawa 2008.
- Lasocińska K., *Badania biograficzne wśród artystów plastyków – refleksja badacza*, w: *Biograficzne badania nad twórczością*, red. M. Modrzejewska-Świgulska, Łódź 2016, s. 89–104.
- Lévinas E., *O Bogu, który nawiedza myśl*, tłum. M. Kowalska, Kraków 1994.
- Lévinas E., *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrznosci*, tłum. M. Kowalska, Warszawa 2002.
- Malicka M., *Twórczość czyli droga w nieznanne*, Warszawa 1989.
- Maslow A. H., *Creativity in Self-actualizing People*, w: *Creativity and Its Cultivation*, red. H. H. Anderson, New York 1959, s. 83–95.
- Maslow A. H., *W stronę psychologii istnienia*, tłum. I. Wyrzykowska, Warszawa 1986.
- Maslow A. H., *Motywacja i osobowość*, tłum. P. Sawicka, Warszawa 1990.
- Mądrycki T., *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa 1977.
- Mika S., *Psychologia społeczna*, Warszawa 1984.
- Modrzejewska-Świgulska M., *Teorie twórczości codziennej*, w: K. J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*, Sopot 2013, s. 261–275.
- Modrzejewska-Świgulska M., *Twórczość codzienna w narracjach pedagogów*, Łódź 2014.
- Murray Ch., *Human Accomplishment. The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950*, New York 2003.
- Nalaskowski A., *Społeczne uwarunkowania twórczego rozwoju jednostki*, Warszawa 1998.
- Nęcka E., *Psychologia twórczości*, Gdańsk 2002.
- Popek S. L., *Zdolności i uzdolnienia twórcze – podstawy teoretyczne*, w: *Aktywność twórcza dzieci i młodzieży*, red. S. Popek, Warszawa 1988, s. 5–40.
- Radlińska H., *Oświata dorosłych: zagadnienia, dzieje, formy, pracownicy, organizacja*, Warszawa 1947.
- Radlińska H., *Pedagogika społeczna*, Wrocław 1961.
- Radlińska H., *Oświata i kultura wsi polskiej. Wybór pism*, Warszawa 1979.
- Richards R., Kinney D. K., Benet M., Marzel A. P. C., *Assessing Everyday Creativity: Characteristic of the Lifetime Creativity Scales and Validation with Large Samples*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 3 (1988) s. 476–485.
- Richards R., *Everyday Creativity: Our Hidden Potential*, w: *Everyday Creativity and New Views of Human Nature. Psychological, Social, and Spiritual Perspectives*, red. R. Richards, Washington 2007, s. 25–53.
- Runco M. A., *Personal Creativity: Definition and Development Issues*, w: red. M. A. Runco, *Creativity from Childhood through Adulthood: The Development Issues*, San Francisco 1996, s. 3–30.
- Runco, *Creativity Giftedness*, w: *Conceptions of Giftedness*, red. R. J. Sternberg, J. Davidson, Cambridge 2005, s. 295–311.

- Simonton D. K., *Historiometric Studies of Creative Genius*, w: *The Creativity Research Hand-Book*, t. 1, red. M. A. Runco, Cresskill 1997, s. 3–28.
- Storr A., *Samotność. Powrót do jaźni*, tłum. J. Prokopiuk, P. J. Sieradzan, Warszawa 2010.
- Stróżewski W., *Dialektyka twórczości*, Kraków 1983.
- Szczepeński J., *Spoleczne uwarunkowania rozwoju oświaty*, Warszawa 1989.
- Szmidt K. J., *Epifania i doświadczenie krystalizujące w biografii twórczej – próba zarysowania pola badawczego*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej”, 4 (2012) s. 73–86.
- Szmidt K. J., *Problem tworzenia nowej strategii badawczej w pedagogice społecznej na przykładzie studium życia wybitnych mieszkańców Zakopanego i Podhala*, w: *Pedagogika społeczna w Polsce – między stagnacją a zaangażowaniem*, t. 2, red. E. Górnikowska-Zwolak, A. Radziejewicz-Winnicki, Katowice 1999, s. 280–295.
- Szmidt K. J., *Pedagogika twórczości*, Sopot 2013.
- Szuman S., *O sztuce i wychowaniu estetycznym*, Warszawa 1990.
- Tatarkiewicz W., *Dzieje sześciu pojęć: sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycie estetyczne*, Warszawa 1982.
- Tatarkiewicz W., *Historia estetyki*, t. 3, Warszawa 2009.
- Torr G., *Zarządzanie kreatywnymi pracownikami. Naucz się wykorzystywać ich talent*, tłum. A. Kozłowska, Warszawa 2011.
- Walters J., Gardner H., *The Crystallizing Experience: Discovering an Intellectual Gift*, Cambridge 1984, s. 51, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED254544.pdf>, dostęp: 19.11.2022.
- Wojciszke B., *Postawy i ich zmiana*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki t. 3*, red. J. Strelau, Gdańsk 2000, s. 79–105.
- Wojnar I., *Estetyka i wychowanie*, Warszawa 1964.
- Wojnar I., *Teoria wychowania estetycznego*, Warszawa 1976.
- Wojnar I., *Sztuka jako podręcznik życia*, Warszawa 1984.